

РОЗДІЛ V ВІЙСКОВІ СТУДІЇ

*Т.В. Тканко
(м. Черкаси)*

РОЛЬ КИЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ТА МІСЦЕВИХ ВІЙСКОВО-ПРОМИСЛОВИХ КОМІТЕТІВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПОТРЕБ ФРОНТУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Світова війна 1914–1918 рр. стала каталізатором виникнення порівняно нових для Російської імперії форм суспільних відносин. Неготовність царського уряду до тривалої війни, відсутність чіткого мобілізаційного плану, неспроможність державних підприємств забезпечити фронт необхідним озброєнням, невдала воєнна кампанія 1915 р. тощо активізували значну частину населення. Поряд із державними органами військового постачання зусиллями промисловців, підприємців, земських діячів, технічної інтелігенції з'явилися громадські організації, що отримали назву воєнно-промислових комітетів (далі – ВПК) і відіграли значну роль у допомозі армії й флоту.

Дослідники по-різному оцінювали їх діяльність. Так, позитивно характеризували роботу комітетів їх безпосередні учасники, які опублікували свої праці в перші повоєнні роки¹. Зокрема колишній головний бухгалтер Московського ВПК І.Горбачов був переконаний, що комітети “заклали фундамент громадської роботи у справу оборони держави та облаштування народного господарства”². Подібні оцінки збереглися і в наступне десятиріччя³. Однак вже з 40-х рр. серед вітчизняних істориків утвердилась думка про порівняно незначну роль військово-промислових комітетів у господарсько-економічному житті країни в той час. Основна увага зосередилася на аналізі суспільно-політичного вектора їх діяльності, становища робочих груп у них⁴. Нині вивченням історії ВПК у період Великої війни займаються насамперед російські вчені⁵. На жаль, в українській науці дана тема залишається малодослідженою. Чи не єдиними спробами проаналізувати діяльність вказаних організацій є праці М.Ф.Юрія, О.П.Реєнта й О.В.Сердюка⁶. Окремого дослідження, присвяченого історії українських обласних і місцевих ВПК, на сьогодні немає.

Як відомо, на території України було створено чотири обласні комітети – Катеринославський, Харківський, Київський та Одеський⁷. Мета даної статті полягає у тому, щоб з'ясувати основні напрями й особливості діяльності київського обласного і місцевих комітетів, визначити їх місце в забезпеченні потреб фронту у роки світової війни.

Київський обласний ВПК було організовано 14 червня 1915 р. за ініціативи місцевого біржового комітету одним із перших в імперії⁸. До його складу ввійшли підприємства Подільської, Волинської, Київської, Чернігівської та Полтавської губерній. Правовий статус, основні цілі й завдання новоствореної організації визначив відповідний наказ, затверджений 21 вересня 1915 р. Так, комітет проголошувався “громадською некомерційною організацією, основною метою якої є сприяння урядовим установам у справі забезпечення армії та флоту всіма необхідними предметами спорядження”⁹. Проте подальша діяльність його вийшла за встановлені межі, що, на думку вже згадуваної дослідниці С.Сергєєвої, “в умовах нерозвиненого російського законодавства, яке практично не мало досвіду публічної влади й громадського представництва, створило прецедент у вітчизняній юридичній практиці”¹⁰.

Соціальний склад Київського ВПК виявився досить строкатим, оскільки усвідомлення необхідності якомога швидшого забезпечення боєздатності країни сприяло залученню до його роботи різних верств населення. Зокрема на момент виникнення організації кількість представників торгівельно-промислових кіл становила в ній 15 осіб (14,3% від загального числа членів). Однак цей порівняно невеликий відсоток компенсувався фактом головування в ВПК відомого в імперії промисловця, мецената, члена Київського біржового комітету М.І.Терещенка. Наступну групу становили члени Державної думи (5 осіб), представники урядових установ (9 осіб), громадських організацій і товариств (15 осіб), загальна чисельність яких визначалася в 27,7%. Проте їх участь у роботі відділів та секцій організації, як правило, обмежувалася лише присутністю. Робітників у комітеті нараховувалося 10 осіб, тобто 9,5%. Окрему сукупність учасників становили юристи, вчителі й представники інших невиробничих професій (всього 10 осіб – 9,5%), що свідчило про різноплановість громадського представництва у ВПК. Однак найчисельнішою групою в обласному комітеті була науково-технічна інтелігенція (вчені, інженери, техніки тощо), еліта країни. Так, у ньому працювали 24 професори і 17 інженерів, що становило 39% від загального числа членів¹¹. Подібне співвідношення, на нашу думку, визначило пріоритетні напрями діяльності комітету, про які йтиметься нижче. Самі члени організації вважали свій кадровий склад “гарантією технічної коректності та економічної бездоганності її діяльності”¹².

Структурно Київський ВПК поділявся на правління в складі голови комітету, товаришів голови, керівників відділів і секретаря й відділи (секції), загальне число яких становило 14. Кожний відділ мав відповідну спеціалізацію. Так, завданням фізико-механічної секції було “сприяння постачанню армії фізичними інструментами та приладами”¹³, мостової – “проекування залізних, розбірних, дерев’яних, естакадних і залізничних мостів”¹⁴, матеріальної – “постачання сировиною й напівфабрикатами всіх відділів та заводів, що виконували замовлення комітету, а також задоволення вимог, що надходили безпосередньо з фронту”¹⁵ тощо. Як правило, найбільші відділи (секції) були розбиті на підвідділи (підсекції).

Досить важливим є питання фінансового забезпечення діяльності ВПК. Відповідно до програмних документів основними джерелами коштів в організації були добровільні внески установ і окремих підприємств, відрахування від сум замовлень не більше, ніж 1%, та урядові асигнування, які видавалися за умови недостатньої кількості грошей, отриманих комітетом з попередніх двох джерел¹⁶. Зокрема до лютого 1916 р. до обласного ВПК надійшли пожертвування на суму 5,500 руб., а М.І.Терещенко особисто забезпечив комітет гарантійним капіталом в 1 млн. руб.¹⁷. Згодом остання сума збільшилася до 6 млн. руб. Однак, як відзначав вищезгаданий І.Горбачов, “організувати за цих умов достатній для діяльності ВПК фонд було завданням зовсім неприйнятним й недоцільним”¹⁸. Тому організація мала шукати інші джерела фінансування, особливо на початковому етапі своєї діяльності. Так, Київський комітет співпрацював з Московським купецьким та Волзько-Камським банками, які надавали необхідні кредити, представниками всеросійських земського союзу й союзу міст тощо. Окрім цього, відповідно до статуту праця членів комітету не оплачувалась¹⁹.

На території діяльності Київського ВПК спочатку було створено 7 місцевих комітетів, структура і кадровий склад яких подібні до обласного. Так, у Київській губернії працювали Черкаський (з 24 серпня 1915 р.) та Уманський (з 20 серпня того ж року) осередки ВПК, у Подільській – Вінницький (з 17 серпня відповідно) й Гайсинський (з 2 листопада), у Чернігівській – Ніжинський (з липня), в Полтавській – Кременчуцький (з 1 липня), у Волинській – Волинський місцеві комітети (з липня)²⁰. Згодом до них додалися Полтавський і Чернігівський осередки. Для узгодження їх

роботи з Київським ВПК у листопаді 1915 р. було створено спеціальний інститут уповноважених обласного комітету²¹.

Практична діяльність Київського ВПК розпочалась із детального вивчення економічної ситуації в регіоні, кількості та розмірів тих підприємств краю, які б можна було залучити до виконання військових замовлень²². З цією метою було проведено анкетування їх у 15 районах Київської, Волинської, Чернігівської, Полтавської й Подільської губерній, з'ясовано виробничі потужності та потенціальні можливості останніх²³.

Як правило, до воєнного виробництва комітет залучав переважно ті заводи і фабрики регіону, які раніше виготовляли мирну продукцію й мали порівняно слабку технічну базу. Тому, окрім заводських підприємств, організація активно співробітничала з місцевою кустарною промисловістю. Так, 4 липня 1915 р. у Києві відбулися збори представників дрібної промисловості губернії, на яких було вирішено, що вона зможе виготовити пропоновані предмети армійського спорядження за умови "усунення складностей в отриманні матеріалів та надання відповідних авансів"²⁴. Згідно з повідомленнями статистичного бюро Особливої наради з оборони загалом, замовлення Київського ВПК виконували 120 місцевих заводів й фабрик²⁵. Однак цю цифру не слід вважати вичерпною, оскільки точно вирахувати кількість відповідних підприємств було досить проблематично.

Робота обласного й місцевих комітетів викликала жвавий інтерес у населення краю. Вже в серпні 1915 р. Київським ВПК було організовано губернський збір міді, свинцю, олова, цинку, алюмінію, вовни та гуми для потреб воєнної промисловості²⁶. Подібні заходи проводились і місцевими комітетами. Зокрема Гайсинським ВПК з 1 січня до 1 лютого 1916 року було зібрано близько 296 пудів чавунного лому²⁷.

Наступним етапом діяльності відповідних організацій стало отримання й виконання військових замовлень їх відділами та секціями. Першочерговим завданням для комітету, за словами М.І.Терещенка, було виготовлення снарядів і гранат для армії. З цією метою відділ заводського устаткування обласного ВПК забезпечив заводи Млошевського, Брандта, Лільпопа в Кременчуці, "Прогрес" у Бердичеві тощо необхідними верстатами й надав їм грошові субсидії. Окрім цього, комітет успішно вирішив кадрове питання, запросивши на підприємства нових технічних спеціалістів. Вказані заходи обумовили масштаб доручень від військового відомства, які надходили до організації з Центрального ВПК. Зокрема вже в липні 1916 р. Київський комітет мав замовлення на 100 тис. важких снарядів²⁸. Інтенсивну діяльність організацій з виготовлення предметів армійського спорядження відзначили і засоби масової інформації²⁹.

У питанні постачання зброї обласний ВПК та особисто його голова М.Терещенко плідно співробітничали з організацією уповноваженого Головного артилерійського управління з виготовлення тридюймових снарядів французького зразка генерал-майора С.Ванкова³⁰. Так, уже в грудні 1915 р. Київським губернським правлінням було надано дозвіл відділу заводського устаткування комітету на будівництво у Києві заводу для виготовлення гранат французького зразка (підприємство Заманського)³¹. Обласний ВПК сприяв також технічному оснащенню Південноросійського заводу, згрупував невеликі підприємства Чернігівської й Київської губерній для виконання військового замовлення на 60 тис. запальних стаканів³². Більше того, за сприяння голови комітету було побудовано снарядний завод у Конотопі³³. Завдяки досконалій організації він успішно впорався з виготовленням пробних партій 8-дюймових бомб із сталевого чавуну для гаубиць Віккерса. Колектив підприємства в стислі строки здійснив обробку снарядного литва з гематиту, виробленого у Макіївці. За допомогою спеціалістів Київського ВПК Товариство А.Гретера та О.Криванека (Київський машинобудівний завод) освоїло технологію литва шестидюймових бомб, а верстати, виготовлені на цьому підприємстві, обробляли навіть корпуси снарядів

великого калібру³⁴. Сам С.Ванков відзначав успішність проведених робіт³⁵. Позитивних результатів досяг і Деміївський снарядний завод, що ним опікувався депутат Державної думи В.Демченко. В співробітництві з військово-промисловою групою С.Ванкова обласним ВПК було підготовлено й передано армії 347,6 тис. тридюймових гранат³⁶.

Виготовленням боєприпасів для фронту займалися і підприємства, прикріплені до місцевих комітетів. Зокрема чавунноливарний завод Гроссе у Черкасах виробляв окремі дрібні артилерійські деталі³⁷. Майстерні Адамського та Гольдмана, Гуарарія, Сандомирського, єврейських ремісничих училищ, чавунноливарні заводи Амтіславських, Чертока й Резникова Кременчуцького ВПК працювали над виробництвом ручних гранат і дистанційних трубок до них, чавунних мін тощо³⁸. За дорученням Полтавського комітету виготовляли боєприпаси майстерні при черепичному заводі однойменного губернського земства, ремісничого училища та інші підприємства³⁹.

Окрім снарядів і гранат, відповідні відділи комітетів працювали над іншими предметами бойового спорядження. Так, піротехнічна секція професора В.Іжевського при Київському ВПК виготовляла для армії бомби й освітлювальні ракети, смілянська майстерня Черкаського місцевого комітету – протигазу.

Варто відзначити, що обласний та місцеві комітети краю не обмежувалися військовими замовленнями Центрального ВПК, а мали самостійні зв'язки з армійськими підрозділами, отримували відповідні доручення безпосередньо з фронту. Зокрема представники обласного комітету запрошувалися головнокомандувачем Південно-Західного фронту М.Івановим у Ставку для обговорення питань щодо постачання озброєння⁴⁰.

Вагомим напрямом діяльності Київського ВПК стала науково-дослідна робота, мобілізація і підтримка технічної еліти краю. Як було сказано вище, на етапі виникнення комітету, до його складу ввійшли 24 професори Київського політехнічного інституту імператора Олександра II й імператорського університету Святого Володимира. Це зокрема І.Єгоров, І.Жуков, В.Іжевський, Я.Маркович, Є.Патон, П.Шишков, С.Фокін й ін. Окрім вчених, комітет залучив до роботи інженерів, техніків й навіть студентів. Так, керівником військово-технічного відділу обласного ВПК був інженер К.Богомаз, а співробітниками його хімічної секції – студенти Г.Ізотов і Г.Ткач⁴¹. Згодом при комітеті було навіть створено спеціальне студентське бюро⁴². До того ж ВПК активно співробітничав з університетськими лабораторіями й майстернями, технічними товариствами, зокрема з Київським фізико-математичним, яке допомагало в удосконаленні низки інструментів, що використовувалися в армії⁴³. Матеріали для хімічної секції надавала університетська фізико-хімічна лабораторія. Подібна наукова зорієнтованість Київського комітету дала можливість американському досліднику Л.Сігельбауму назвати його “найуспішнішим у мобілізації місцевої технічної інтелігенції”⁴⁴.

Спільна діяльність ВПК та вчених країни стимулювала насамперед появу низки технічних відкриттів, які мали світове значення. Найбільш показовою у цьому сенсі є робота мостового відділу Київського комітету під керівництвом професора, майбутнього академіка Є.Патона. З серпня 1915 до лютого 1916 р. ним було розроблено 42 проекти побудови нових і вдосконалення старих типів залізничних та шосейних мостів, естакад, кранів, опор тощо⁴⁵. Слід відзначити, що спроектований професором залізний розбірний міст із двохгратчастими фермами був на 3208 пудів (близько 30%) легше, ніж всесвітньовідомі мости системи Ейфеля, й набагато дешевше за них. Окрім цього, відповідними секціями і відділами ВПК проводилися численні наукові дослідження. Зокрема зусиллями представників хімічної секції та особисто її голови професора С.Фокіна на Київському газовому заводі з метою отримання бензолу й толуолу, необхідних для виробництва вибухових речовин, було організовано низку

дослідів із пірогенетичного розкладу нафти і перегонки торфу. Окрім цього, Київський комітет одним із перших в імперії налагодив власне виробництво хлороформу та нітрату целюлози із використаної лазаретами вати⁴⁶. Фізико-механічний відділ організації працював у галузі конструювання військово-інженерної апаратури⁴⁷.

Співробітництво обласного та місцевих ВПК з науковцями краю дало поштовх розвитку нових для імперії галузей промисловості, зокрема хімічної та фармацевтичної. Так, при Київському комітеті було відкрито йодну, хлороформову й фармацевтичну лабораторії, налагоджено виробництво оптичних інструментів. За словами М.І.Терещенка, фармацевтичні препарати, виготовлені в майстернях організації, за якістю “не поступалися німецьким”⁴⁸. Завдяки активному сприянню Київського ВПК було побудовано перший у Російській імперії завод для перегонки скипидару для медичних цілей⁴⁹, спільно з Комітетом Всеросійського союзу земств Південно-Західного фронту розроблено проект будівництва хімічно-фармацевтичного заводу⁵⁰ тощо.

Окрім науково-дослідної роботи, обласний ВПК виступив як популяризатор військово-технічних знань. Наприклад, при комітеті успішно працював музей постачання і спорядження армії⁵¹.

Варто відзначити й такий вектор діяльності Київського та місцевих ВПК, як забезпечення армії військово-технічним й інтендантським спорядженням, зокрема возами, підковами, мішками, польовими кухнями, мотиками, зброєю тощо. У виготовленні вказаних предметів комітети активно співробітничали з місцевими осередками всеросійських земського і міського союзів. Зокрема Вільшанське ошадне товариство та Звенигородська взуттєва артіль працювали над виготовленням чобіт для військових, Звенигородська артіль шорників – над виробленням зброї, в Лисянській і Боярській волостях групи кустарів виготовляли вози, Шполянський цукровий завод – підкови тощо⁵². Окрім цього, Київський ВПК постачав армії значні партії деревини, у зв’язку з чим було побудовано відповідний завод та товарні склади⁵³.

Найбільш дискусійним залишається питання щодо виконання військових замовлень, отриманих обласним та місцевими комітетами. На неможливість швидкого виготовлення необхідної продукції підприємствами, які до війни взагалі не мали справи з воєнним виробництвом й опинилися в прифронтовому районі, звернув увагу голова Київського ВПК М.І.Терещенко. Крім того, у початковий період діяльності комітетів, як правило, їх робота мала організаційний характер. Однак із січня – лютого 1916 р. ситуація почала змінюватися. До липня вказаного року організаціями Київської та Полтавської губерній було виконано до 15% військових замовлень, а Чернігівської губернії – до 50%⁵⁴. Окреслена тенденція збереглась і в наступний період, особливо після створення відповідних контролюючих структур. При визначенні відсотку виконання військових замовлень підприємствами ВПК слід пам’ятати й про достатньо високу складність отриманих ними доручень, зокрема виготовлення предметів артилерійського вжитку, та відсутність вільних фінансів, що значно ускладнювало їх роботу.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що діяльність Київського обласного і місцевих ВПК стала яскравим прикладом залучення приватної ініціативи до вирішення проблем загальнодержавного рівня, важливою складовою загальноімперської мобілізації промисловості для потреб армії й флоту. Виконуючи військові замовлення, комітети об’єднали значну частину підприємств регіону, сприяли появі нових та вдосконаленню старих заводів й майстерень. Окрім цього, організації запросили до роботи представників технічної інтелігенції, під керівництвом яких розроблялися важливі наукові проекти, були зроблені відкриття світового масштабу, що, на нашу думку, створювало необхідну базу для успішного розвитку економіки після завершення світової війни. Вважаємо, що у подальших дослідженнях, присвячених іс-

торії ВПК, слід звернути увагу на проблему взаємовідносин центрального, обласних та місцевих комітетів, забезпечення їх підприємств металом і паливом тощо.

¹ Див.: Горбачев И. А. Хозяйство и финансы военно-промышленных комитетов. – Москва, 1919. – 40 с.; Гриневецкий В. И. Послевоенные перспективы русской промышленности. – Харьков: Издательство Всероссийского центрального союза потребительских обществ, 1919. – 209 с.

² Горбачев И. А. Указ. соч. – С.12.

³ Див.: Рудой Я. Государственный капитализм в России во время империалистической войны. – Ленинград, 1925. – 95 с.; Букишан Я. М. Военно-хозяйственная политика. Формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. – Москва–Ленинград, 1929. – 541 с.

⁴ Див.: Погребинский А. Военно-промышленные комитеты // Исторические записки. – 1941. – Т. 11. – С.160–200; Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. – Москва, 1957. – 389 с.; Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – Москва, 1973. – 655 с.; Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914–1917). – Ленинград, 1967. – 372 с.; Касаров Г. Г. Борьба пролетариата Москвы против Рабочей группы Московского областного военно-промышленного комитета // Вестник МГУ. – 1974. – № 3. – С.34–45.

⁵ Див.: Сергеева С. Л. Военно-промышленные комитеты в годы первой мировой войны. – Москва, 1996. – 141 с.; Захаров А. А. Деятельность Московского областного военно-промышленного комитета в годы первой мировой войны (1915–1917 гг.): Автореф. дисс... канд. истор. наук. – Орел, 1998; Голубин Р. В. Военно-промышленные комитеты Нижегородской губернии: Организация и хозяйственно-экономическая деятельность в годы Первой мировой войны: Автореф. дисс... канд. истор. наук – Нижний Новгород, 2003.

⁶ Юрий М. Ф. Документи ЦДІА УРСР про военно-промислові комітети на Україні // Архіви України. – 1980. – № 3. – С.61–62; Ресит О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. – Київ, 2004. – 480 с.

⁷ Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 504. – Арк. 14.

⁸ Отчет Киевского биржевого комитета за 1915 год. – Київ, 1916. – 46 с. – С.44–46.

⁹ ЦДІАУК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 1.

¹⁰ Сергеева С. Л. Вказана праця – С.35.

¹¹ Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. – 1916. – № 1–2. – С.7.

¹² Деятельность областных и местных Военно-промышленных комитетов на 10-е февраля 1916 года: в 3-х частях. – Петроград, 1916. – Ч. 3. – 127 с. – С.25 (17).

¹³ Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. – 1916. – № 1–2. – С.9.

¹⁴ Там само. – С. 15.

¹⁵ Там само. – С. 17.

¹⁶ Организация военно-промышленных комитетов. – Петроград, 1915. – 15 с. – С.11.

¹⁷ Деятельность областных и местных Военно-промышленных комитетов... – С.27 (18).

¹⁸ Горбачев И. А. Вказана праця. – С. 7.

¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 1 зв.

²⁰ Деятельность областных и местных Военно-промышленных комитетов... – С.114 (58).

²¹ Киевская мысль. – 1915. – № 310 (8 ноября). – С.3.

²² Известия Центрального военно-промышленного комитета. – 1915. – № 2. – С.3.

²³ Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. – 1916. – № 3–5. – С.28.

²⁴ Промышленность и торговля. – 1915. – № 13–14. – С.45.

²⁵ Сергеева С. Л. Указ.соч. – С.43.

²⁶ Промышленность и торговля. – 1915. – № 18. – С.188.

- ²⁷ Деятельность областных и местных Военно-промышленных комитетов... – С.121 (61).
- ²⁸ Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. – 1916. – № 3–5. – С.31–32.
- ²⁹ ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 504. – Арк. 83.
- ³⁰ Маниковский А. А. Боевое снабжение русской армии в мировую войну. – Москва, 1937. – 718 с. – С.91.
- ³¹ Державний архів Київської області. – Ф. 1. – Оп. 251. – Спр. 250. – Арк. 7.
- ³² Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. – 1916. – № 3–5. – С.32.
- ³³ Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – Москва, 1973. – 655 с. – С.113.
- ³⁴ Ресит О. П., Сердюк О. В. Вказана праця. – С.101.
- ³⁵ Ванков С.Н. О сталистом чугуна // Вестник металлопромышленности. – 1922. – №5–9. – С.39.
- ³⁶ Ресит О. П., Сердюк О. В. Вказ. праця. – С.92.
- ³⁷ ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 456. – Арк. 33.
- ³⁸ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1494. – Арк. 13–13 об.
- ³⁹ Там само. – Арк. 139.
- ⁴⁰ Промышленность и торговля. – 1915. – № 13–14. – С.43.
- ⁴¹ Деятельность областных и местных Военно-промышленных комитетов... – С.35 (21).
- ⁴² Иващенко А. П. Адресная книжка Киевского областного военно-промышленного комитета. – К., 1917. – 33 с. – С.7.
- ⁴³ Промышленность и торговля. – 1915. – № 13–14. – С.45.
- ⁴⁴ Siegelbaum, Lewis H. The politics of industrial mobilization in Russia 1914 – 1917. A study of war-industrial committees. – New York, 1983. – 312 p. – P.54.
- ⁴⁵ Деятельность областных и местных Военно-промышленных комитетов... – С.80 (35) – 88 (43).
- ⁴⁶ Известия Центрального военно-промышленного комитета. – 1915. – № 20. – С.5.
- ⁴⁷ Киевская мысль. – 1915. – № 332 (30 ноября). – С.4.
- ⁴⁸ Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. – 1916. – №3–5. – С.37.
- ⁴⁹ Утро России. – 1915. – 3 июля.
- ⁵⁰ Промышленность и торговля. – 1917. – № 1. – С.27.
- ⁵¹ Утро России. – 1915. – 25 июля.
- ⁵² ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 456. – Арк. 54.
- ⁵³ Горбачев И. А. Указ соч. – С.27.
- ⁵⁴ Статистическая разработка данных о деятельности Главного по снабжению армии Комитета Всероссийских Земского и Городского союзов и Военно-Промышленных Комитетов по выполнению плановых заказов Военного Ведомства первой очереди. – Москва, 1917. – 101 с. – С.79–80.